

**РЕПЛІКА З ПРИВОДУ СЛОВОФОРМ ТИПУ
*BERGЪ В «ЕТИМОЛОГІЧНОМУ СЛОВНИКУ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ»**

У статті обґрунтовується положення про те, що словоформ типу *bergъ у праслов'янській мові ніколи не було.

Ключові слова: праслов'янська мова, історична фонетика, «Етимологічний словник слов'янських мов», закон відкритих складів.

Багатотомний «Етимологічний словник слов'янських мов. Праслов'янський лексичний фонд», який виходив до останнього часу за редакцією академіка О. М. Трубачова, — без сумніву, велика подія не лише в російській, а й у загальнослов'янській і світовій науці. І все ж навіть у цьому словнику трапляються такі реконструкції, які просто не можуть не викликати цілого ряду запитань-сумнівів.

Одна з таких реконструкцій — заголовні словоформи типу *bergъ¹, про які ми й хочемо поговорити. Подібна реконструкція майже автоматично викликає такі запитання:

1. Який момент існування праслов'янської мови прийняли автори словника для заголовних слів?

2. У який момент (період) існування праслов'янської мови в ній були словоформи типу *bergъ?

3. Чи можливі були словоформи типу *bergъ у праслов'янській мові взагалі, тобто хоч у якомусь періоді існування цієї мови?

Самі словоформи на жодне з цих запитань відповідей у собі не мають.

Судячи з усього, головними формами праслов'янської мови, які як заголовні мають представляти цю мову, авторами словника вибрані не початкові й кінцеві праслов'янські форми, а проміжні. У зв'язку з тим, що у словнику не позначено довготи й короткості голосних, можна думати, що автори словника заголовними вибрали форми, ближчі до кінцевих, але не самі кінцеві.

Якби головними представниками праслов'янської мови були вибрані початкові її форми, то наш приклад мав би скоріше за все такий вигляд: *bĕrgās. (Маємо на увазі, що початковою формою цього слова у протослов'янському діалекті праіндоевропейської мови, з якого вийшла праслов'янська мова, була *b^hĕrg^hōs. Потім у зв'язку з тим, що в цьому діалекті пройшла ціла низка фонетичних процесів, у даному конкретному випадку втрата придихових приголосних і делябіалізація лабіалізованих голосних заднього ряду, ця форма й змінила-

¹ Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачёва. — М., 1974. — Вып. 1. — С. 191.

ся на ту, яка розпочинає собою вже праслов'янський ряд фонетичних змін цього слова).

Якби головними представниками праслов'янської мови були вибрані кінцеві її форми, то наш приклад мав би вигляд скоріше за все як *b^hǫ̃²ǫ̃²гъ² чи навіть як сукупність різних діалектних праслов'янських форм, а саме: південної *b^hǫ̃²ǫ̃²гъ, східної *b^hǫ̃²ǫ̃²гъ, західної *b^hǫ̃²ǫ̃²гъ.

Залишається незрозумілим, чому вибрано не початкову й не кінцеву праслов'янську форму, а якусь проміжну.

Взагалі, якщо зважати на те, що праслов'янська мова проіснувала декілька тисяч років і що в її фонематичній системі відбулося чимало змін, то вказувати заголовною будь-яку проміжну форму — некоректно: завжди може виникнути питання, чому вибрана саме ця форма, а не попередня або, навпаки, не наступна. Найкоректніше, мабуть, було б при поданні заголовного слова наводити як заголовні дві праслов'янські форми — початкову й кінцеву, а можливо, як найбільш початкову — початкову протослов'янську форму, а найбільш кінцеву в разі необхідності — не одну праслов'янську, а три діалектні праслов'янські форми. Тоді читачеві були б зрозумілішими всі відповідні форми сучасних слов'янських мов.

Але, говорячи про заголовну словоформу, подану в «Етимологічному словнику слов'янських мов» ми крім питань про те, який період існування праслов'янської мови був прийнятий як найрепрезентативніший для даної мови, поставили питання й про те, чи могла б ця словоформа існувати у праслов'янській мові взагалі. Гадаємо, що не могла.

Якщо мати на увазі період до дії фонетичного закону відкритих складів, то в кінці цієї словоформи обов'язково мала б бути приголосна фонема [s], яка у словоформах розгляданого типу (в іменниках чоловічого роду однини в називному відмінку) виступала як флексія. Крім того, усі голосні фонemi в цьому слові, як і в будь-якому іншому праслов'янському, мали бути в цей час або довгими, або короткими: у даній конкретній словоформі в обох складах короткими, а, наприклад, у словоформах *g^hǫ̃²ǫ̃²гъ → *g^hǫ̃²ǫ̃²гъ у першому складі довгою, а в другому складі короткою (в «Етимологічному словнику слов'янських мов» заголовною формою цього слова є словоформа *gogъ³). Це мало б бути показано у словнику обов'язково, як нами у даній статті вище (див. форми *b^hǫ̃²ǫ̃²гъ → *b^hǫ̃²ǫ̃²гъ та *g^hǫ̃²ǫ̃²гъ → *g^hǫ̃²ǫ̃²гъ), бо тривалість голосних була в цей час фонематично вагомою.

Якщо мати на увазі період після дії фонетичного закону відкритих складів, то не могло бути такого стану, коли б один склад словоформи (у даному випадку останній склад) підпав би під дію цього закону і став відкритим, а другий склад тієї ж словоформи (у даному конкретному випадку перший склад) не зазнав би дії цього закону і не відкрився, а залишився б закритим. (Нові закриті склади з'являться тільки після розпаду праслов'янської мови в окремих її нащадках, та й у них тільки після занепаду ерів). Іншими словами, перший склад цієї словоформи також мав би відкритися, тобто мав би закінчуватися на складовий звук. На нашу думку, таким складовим став кінцевий сонорний плавний звук, який

² Риска над літерою г указує на довготу відповідного звука; стрілка вістряє униз показує складову низхідну інтонацію (циркумфлекс), яка з'явилася внаслідок перетворення в таку інтонацію короткості голосного звука того дифтонгічного сполучення, яке монофтонгізувалося під дією фонетичного закону відкритих складів; крапка праворуч і трохи вище від літери г указує на акустично дізну тональність (артикуляційно це палаталізованість, «напів-м'якість»); цифра 2 нижче від літери г указує на те, що звук [ǫ̃²] є вторинним, тобто дифтонгічного походження.

³ Этимологический словарь славянских языков... — М., 1980. — Вып. 7. — С. 45.

відібрав складовість у того голосного, що стояв перед ним і, витіснивши цей останній зі складу і зі слова в цілому, посів його місце, тобто перший склад став таким: *b[̣]ṛ[̣]₂-. Інакше кажучи, у першому складі пройшов процес монофтонгізації дифтонгічного сполучення *-ēr-. З позиції теорії групофонем В. К. Журавльова⁴ цей процес став одним з конкретних виявів загальнішого процесу генералізації групофонем, тобто втягування окремих фонем, які ще були в словах перед тим, у групофонемах.

Залишається з'ясувати, яким же в цей час став складовий звук у другому, кінцевому, складі. Якщо мати на увазі, що перед нами є іменник чоловічого роду другого типу відмінювання, то відразу після дії фонетичного закону відкритих складів складовим мав би стати той голосний, що стояв у слові перед флексійним приголосним [s], тобто скоріше за все голосний звук [ā] (услід за Ф. В. Марешем⁵ і В. К. Журавльовим⁶ ми вважаємо, що делабіалізація голосних заднього ряду в протослов'янський період пройшла без будь-яких винятків). Але в найдавніших пам'ятках слов'янської писемності в цій словоформі та в інших подібних зустрічаємо не звук [o], у який після втрати довготи – короткості голосних в остаточному підсумку перейшов звук [ā], а звук [ъ]. Звідки в таких словоформах він з'явився і коли? Найреалістичнішим тут видається таке припущення. Коли після дії закону відкритих складів усі склади стали відкритими, іменники чоловічого роду другого типу відмінювання своїми кінцевими голосними елементами, які почали сприйматися вже не як тематичні голосні суфікси основ, а як нові флексії, збіглися з іменниками середнього роду того ж таки типу відмінювання, наприклад: *b'ērgās → *b'ṛ[̣]₂gā i *s'ēlād (або *s'ēlām) → *s'ēlā. Але, як впливає з графематичного (від слова графема) закону (який частіше менш точно називають морфологічним), відкритого В. І. Георгієвим⁷, форми чоловічого й середнього родів у називному відмінку однини не мали б збігатися. Для того щоб була виконана вимога цього графематичного закону, який у флексіях мав перевагу над законами фонематичними, що переважали лише в основах слів, флексія -ā у словоформах називного відмінка однини у слів чоловічого роду була замінена флексією -ŷ, взятою від слів чоловічого ж роду, але третього типу відмінювання, де вона з фонематичного погляду була цілком закономірною (пор.: *sŷpŷs → *sŷpŷs → *sŷpŷ). Точніше, при збереженні граматичних значень відмінка й числа змінилася фонемна оболонка флексії: *b'ṛ[̣]₂gā → *b'ṛ[̣]₂gŷ. Можна сказати й так, що тут відбувся перерозподіл фонемних оболонок флексій⁸. Після цього вступили в дію вимоги фонетичного закону відкритих складів, за яким закриті склади не могли залишатися закритими, і графематичного закону перерозподілу фонемних оболонок флексій, згідно з яким

⁴ Журавльов В. К. Развитие группового сингармонизма в праславянском языке : Опыт диахронической фонологии // Докл. на V Междунар. съезде славистов.— Минск, 1963; Бурмистрович Ю. Я. Теория групофонем В. К. Журавльова.— Абакан, 2007.

⁵ Mareš F. V. Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoji do konce období slovanské jazykové jednoty // Slavica.— Praha, 1956.— Roč. 25. Seš. 4.— S. 445–450.

⁶ Журавльов В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопр. языкознания.— М., 1961.— № 4.

⁷ Георгиев В. И. Фонематический и морфематический подход к объяснению флексии славянских языков // Вопр. языкознания.— М., 1968.— № 4.

⁸ Розкривши суть графематичного закону, В. І. Георгієв не дав йому спеціальної назви. Гадаємо, що для цього закону цілком слушною була б назва «графематичний закон перерозподілу фонемних оболонок відмінкових флексій». Докладніше про цей закон див.: Бурмистрович Ю. Я. Необходимые уточнения к историко-грамматическим законам В. И. Георгиева // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Науч.-метод. сб. / Отв. ред. В. А. Глушченко.— Славянск, 2005.— Вып. 13. Ч. 1.

флексії слів чоловічого і середнього родів у називному відмінку однини не могли збігатися. Що ж до подальшої долі цього кінцевого звука [ǔ], то в пізній період існування праслов'янської мови, коли виникла суперечність, унаслідок якої тривалість голосних утратила фонематичне значення, цей звук цілком закономірно з фонетичного погляду перейшов у голосний верхньосереднього піднесення [ъ] (фонематично за тривалістю «ніякий», бо за цією ознакою протиставлення голосних вже не було). У такий спосіб і виникла форма *bǔ⁹гъ, з якої пізніше постали суто фонетичні діалектні праслов'янські форми: південна *bǔ'ǣгъ, східна *b'ǣгъ, західна *bǔ'ǣгъ.

Як бачимо, для постульованої «Етимологічним словником слов'янських мов» форми *bergъ місця не знаходиться. Слід гадати, що такої форми ніколи й не було.

(Абакан, Росія)

Yu. Ya. BURMYSTROVICH

A REMARK CONCERNING THE WORD FORMS OF THE *BERGЪ-TYPE IN THE «ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF SLAVIC LANGUAGES»

In the article the author bases a position that the word-forms of the type *bergъ had never been in Preslavonic language.

Key words: Preslavonic language, title word-forms in the «Etymological dictionary of Slavic languages», initial and final preslavonic word-forms, action of the law of the open syllables, correct reconstructions.

⁹ Зважаючи на те, що кількісний показник у звука [ъ] зник, слід було б очікувати зникнення довготи і в звука [* > ǔ], але, можливо, вона й затрималась, бо, як видається, лише довготою цей звук відрізнявся від короткого [*N' ǐ] (короткість позначено дужкою вгору над літерою r), тобто від [*'] складового первинного (не дифтонгічного) походження.